

ŠIUOLAIKINIAI GEOLINGVISTIKOS TYRIMAI LIETUVOJE: PUNKTŲ TINKLO OPTIMIZACIJA IR INTERAKTYVIOJI INFORMACIJOS SKLAIDA

Santrauka

Nuo XVI a. lietuvių tarmės buvo aprašomos administraciniu-teritoriniu pagrindu. Taip sudaryta ir pirmoji išsami lietuvių tarmių klasifikacija (remiantis 1935 m. duomenimis). Sovietmečiu (apie 195–1954 m.), ją kiek pakoregavus, – ir visas vėlesnis lietuvių kalbos ploto gyvenamųjų vietovių (punktų) tinklas (daugiau negu 720 punktų), iš kurių rinkta medžiaga *Lietuvių kalbos atlasui 1–3* (*Leksika*, 1977, *Fonetika*, 1982, *Morfologija*, 1991). Ant jo „užklota“ Alekso Girdenio ir Zigmo Zinkevičiaus lietuvių tarmių klasifikacija (1966) sudaryta pagal skiriamuosius fonetinius požymius.

TYRIMO TIKSLAS IR UŽDAVINIAI. Per 60 metų pasikeitus politinei, socialinei, kultūrinei ir demografiniai situacijai Lietuvos kaime, apsispręsta atlikti *Lietuvių kalbos atlaso* gyvenamųjų punktų stebėseną ir fiksuoti dabartinę tarmių padėtį Lietuvoje (Visuotinės dotacijos projektas „Šiuolaikiniai geolingvistikos tyrimai Lietuvoje: punktų tinklo optimizacija ir interaktyvioji informacijos sklaida“, projekto kodas Nr. VP1-3.1-ŠMM-07-K-01-028).

Šiuo tikslu išsikelti atitinkami uždaviniai: 1) surinkti ir paskelbti naujos medžiagos iš visų centrinių ir periferinių lietuvių tarmių; 2) patikslinti lietuvių kalbos tarmių ir patarmių ribas; 3) surinkti svarbiausius sociolingvistinius duomenis iš viso lietuvių kalbos ploto ir atlikti pirminę jų analizę.

TYRIMO AKTUALUMAS IR NAUJUMAS. Per palyginti trumpą 2010–2013 m. laikotarpį 33 kvalifikuotų tyrėjų grupės surinkta medžiaga iš viso lietuvių kalbos ploto leido atlikti pirminę tarminių duomenų analizę nepažeidžiant sintopijos ir diatopijos principų. Tyrimo metu buvo atlikta visų 735 punktų Lietuvoje ir 15 punktų užsienyje patikra – identifikuoti gyvybingi, nykstantys ir išnykę punktai, užfiksuoti nauji. Tokiu būdu optimizuotas toliau tirtinų punktų tinklas. Iš optimizuoto tinklo punktų surinkta apie 5000 val. kontrolinių skaitmeninių garso įrašų (tyrimo siekiamybė – iš punkto ne mažiau kaip 6 pateikėjai po 1,5 val.) ir iš jų sudarytas XXI a. pradžios lietuvių tarmių garso įrašų archyvas su internetine prieiga, žr. www.tarmes.lt). Taip pat užpildyta apie 4000 punktų ir pateikėjų anketų. Pirminiai analizės duomenys apibendrinti atitinkamomis matricomis.

Šių įrašų pagrindu atlikta pirminė fonetinė analizė, padėjusi patikslinti paskirų fonetinių reiškinių, taigi ir tarmių bei patarmių ribas. Dabartinė sociogeolingvistinė situacija punktų anketomis, garso įrašais ir kalbinio peizažo fragmentais atspindima naujame interaktyviame lietuvių tarmių žemėlapyje (www.tarmes.lt).

Tarmių ir patarmių aprašams sukurta sociolingvistinių ir geolingvistinių tarmių tyrimų metodika, kuria remiantis parengti šio *Atlaso* žemėlapiai ir jų komentarai.

METODOLOGINIŲ TYRIMO PRINCIPŲ ŠALTINIAI. Minėtini keli projektai, kurių metodologiniai principai yra Lietuvoje atliktų tyrimų fonas (žr. p. xx).

TYRIMO REIKŠMĖ. Pirmą kartą baltų kalbų šalyse atliktas tokio pobūdžio tyrimas leidžia užtikrinti lietuvių tarmių tyrimų tęstinumą ir teikia naujų duomenų baltistikai ir lyginamajai kalbotyrai. Taip pat jis sudaro sąlygas prognostiniams sociolingvistiniams tyrimams ir leidžia modeliuoti tolesnę lietuvių tarmių ir kalbos raidą. Tikėtina, kad atliktu tyrimu ir šiuo atlasu Lietuvoje bus įtvirtinta geolingvistinė tyrimų kryptis ir sociolingvistinis lietuvių tarmėtyros aspektas.

GEOLINGVISTIKA: TEORIJA IR METODAI. Lietuvių tarmėtyros istorijoje *geolingvistikos* terminas pradėtas vartoti tik XXI a. pradžioje, kai į lietuvių dialektologiją pažvelgta kiek plačiau ir pabandyta ją įvertinti platesniame Europos mokslo kontekste. Taigi galima tvirtinti, kad tarmėtyros modelio transformacija neabejotinai susijusi su tam tikrais ideologiniais lūžiais.

Lietuvių tarmėtyros istorijos apžvalga rodo, kad daugelį dialektologijos krypčių gali iliustruoti fundamentalūs XX a. lietuvių dialektologų darbai: istorinę-lyginamąją kryptį reprezentuoja Zigmo Zinkevičiaus monografijos, aprašomąją – Alekso Girdenio ir jo mokyklos atstovų darbai, tipologinę – *Baltų kalbų atlasas*, pradėtas leisti Lietuvių kalbos instituto kartu su kolegomis iš Latvijos.

Iki šiol Lietuvoje nebuvo realizuojama tik viena – dinamiškoji sociokognityvinė kryptis. Šiuo leidiniu ir bandoma užpildyti lietuvių tarmėtyros istorijoje išryškėjusią spragą. Mat XXI amžiaus tarmėtyra peraugo užrašymo stadiją ir priartėjo prie analizės dimensijos.

Dinamizmas dialektologijoje, ar kitaip geolingvistika, atsiranda dėl kelių priežasčių. Pirmiausia dėl to, kad jau nebetenkina tradicinė dialektologija, susitelkusi į statiškąjį regioninį kalbos variantą. Šis *a priori* angažuojamas visam arealui ir užtikrina tik tam tikrą sąlyginį tarmės prototipą, kuris savo ruožtu paliudijamas tik tam tikrų, konkrečių sociodemografinių parametru atstovo (NORM'o pateikėjo kriterijus). Taip buvo kuriamas uždaros tarminės bendruomenės modelis. Geolingvistika didžiausia vertybe laiko kaitą, taigi čia nėra aprioriškumo, nevaržoma nei bendruomenė, nei pateikėjas. Tai pažangu, nes tradicija neatmetama, NORM'o pateikėjas ir toliau išlieka svarbus geolingvistikai, tačiau jis yra ne vienintelis, o tik vienas iš daugelio tarminio variantiškumo reprezentantų.

Kita vertus, kitokios tarmėtyros perspektyvos priežastis yra ir natūralūs kalbos procesai. Tradicinės dialektologijos atstovų siekta pirmiausia pabrėžti tarmių skirtingumą ir išskirtinumą

kitų atžvilgiu. Tai didelė vertybė. Bet negalima išleisti iš akių ir to fakto, kad skirtingumas – tai tik viena tarminio variantiškumo pusė. Didesnė dalis, taip pat ne mažiau vertinga, yra bendrumas. Jis skaidesnis: vienos bendrybės tarmėje rodo horizontuliuosius santykius, t. y. susijusios su tarminiu variantiškumu, kitos – vertikaliuosius santykius, rodančius tarmės ir bendrinės kalbos santykius.

Ši tarmėtyros perspektyva iš esmės yra šiuolaikiška ir moderni. Ir nepriklausoma nuo bendruomenių. Kelių kartų informantai leidžia stebėti kalbos virsmus, kaitą čia ir dabar, t. y. stebimuoju laiku.

TAIKOMASIS IR TEORINIS TARMĖTYROS POBŪDIS. Variantinės sociolingvistikos atstovas Williamas Labovas, yra išsakęs pagrįstų pastabų, kad XX amžiaus dialektologija yra atitrūkusi nuo teorinės kalbotyros, plg.: „In the 20th century, dialectology as a discipline seems to have lost any orientation toward theoretical linguistics, and dialect geographers have generally been content to collect their materials and publish them“.

Kita vertus, tarmėtyroje tokį metodologinį ėjimą – „pirmiau duomenys, paskui teorija“ (angl. *data first, theories later*), – taip pirminę tarmėtyrininkų orientaciją į tarminės medžiagos kaupimą apibūdino Williamas A. Kretschmaras ir Edgaras W. Schneideris, – pateisina bene svarbiausia programinė dialektologų nuostata tirti gyvąją kalbą. Tikslaus tarmėtyros tyrimo sąlyga yra duomenų pakankumas ir reprezentatyvumas. Vadinas, deduktyvių teorinių išvalgų ankstesnėse tarmėtyros, kaip mokslo, stadijose nelabai ir buvo galima tikėtis. Tarmėtyra remiasi indukcinė logika, nes tyrėjas susiduria su vartosenos variantiškumu. Galima tik pasamprotauti, kad tradicinės dialektologijos pateikėjų atrankos ribojimas (vadinamasis NORM'o modelis), t. y. tam tikras tyrimo aprioriškumas, varžė ir teoretizavimo galimybę. Manytina, kad jis veikiausiai prisidėjo ir prie tarmėtyros statiškumo.

GEOLINGVISTIKOS IR TARMIŲ GEOGRAFIJOS SANTYKIS. Kaip pažymi olandų mokyklos atstovas Johanas Taeldemanas, seniausia variantų lingvistikos šaka, tarmių geografija, plėtojo savitą požiūrį į kalbos kitimą – puoselėjo monolitinės tarmės sampratą: tarsi kiekvienai tirtai vietai atstovautų „idealus (stabilios sisemos) gimtakalbis (gimtatarmis)“ (plg. angl. *a kind of 'ideal (stable-system) native speaker'*). Tada ypač svarbus ir reikšmingas buvo erdvinis matmuo: tarmės (šnektos) riba buvo statiška ir nekintanti.

Kalbos variantiškumą geolingvistika vertina įtraukdama tris veiksnius: kalbinį, socialinį ir geografinį. „Geografinis“ geolingvistikoje žymi, kaip VIETOS, ERDVĖS ir PADĖTIES konceptai susiję su kalbinio variantiškumo (angl. *linguistic variation*) ir kaitos tyrimu. Tai svarbu, norint atskirti, pavyzdžiui, geolingvistiką ir tarmių geografiją. Barbaros M. ir Ronaldo J. Horvath'ų manymu, nevienoda tiriamųjų atrankos skirtis: tarmių geografija apsiriboja nedidele tiriamųjų

intimi (kartais net ir vienu informantu), suformuota pagal iš anksto apibrėžtus kriterijus (pavyzdžiui, vyresni, iš kaimo ir pan.), geolingvistikos tyrimo imtis yra reprezentatyvi, atspindinti kalbinės bendruomenės lyties, socialinės klasės, amžiaus struktūrą; dialektų geografijai būdinga kokybinė analizė; geolingvistikai – ir kokybinė, ir kiekybinė; dialektų geografijai būdinga tikslus kalbinių ypatybių žymėjimas žemėlapyje (angl. *direct mapping*), o geolingvistikai svarbu žymėti tik sociolingvistiškai ištirtus bruožus; tarmių geografijoje nustatant dialektus remiamasi izoglosėmis, o geolingvistikai svarbu apibūdinti geografinį matmenį, įvertinant kalbos kaitą ir pan.

Maždaug nuo 1960 m., Johano Taeldemano nuomone, aktuali ir svarbi tampa ne aiškių izoglosių, o palaipsnio tarmių kitimo kategorija. Tyrėjo minima trinarė veiksnių sistema iš esmės tinka ir tuo metu smarkiai kitusiai geolingvistinei Lietuvos situacijai paaiškinti: 1) žmonių mobilumas; 2) išsilavinimas; 3) socialinė kontrolė.

PAGRINDINĖS SĄVOKOS. Tradicinė dialektologija dažnai remiama tradicinės tarmės ir bendrinės kalbos priešprieša, dažnai tarmės kitimo (ir nykimo) priežastimi nurodant išaugusį pastarosios poveikį per mokyklą, žiniasklaidos priemones ir pan.

Tačiau dažniausiai šis perėjimas nėra staigus: esama daug pereiginių variantų, nuosekliai sudarančių vertikalųjį kontinuumą: bendrinė (ar standartinė) kalba paprastai yra viename kontinuumo gale (šiuo atveju viršuje), o priešingame kalbos kontinuumo gale (apačioje) yra tarmė(s). Taigi kontinuumas yra metafora, reiškianti laipsnišką perėjimą tarp tarpusavyje susijusių vietinių kalbos variantų. Jų sąsaja yra lemiamą konvergencijos (supanašėjimo, suartėjimo) ir niveliacijos (išlyginimo) reiškinių.

Tradicinės tarmės ir naujieji jų dariniai (geolektai, regioletai, įvairios regioninių standartų atmainos) koegzistuoja ne tik vertikaliai, bet ir horizontaliai. Horizontalusis kalbos kontinuumas taip pat yra keliasluoksnis, stipriai susijęs su sociodemografiniais kalbos bendruomenės narių parametrais. Pabrėžtina, kad horizontalusis vietinių kalbos variantų pjūvis gali atspindėti ir diachroninius tradicinių tarmių formavimosi ypatumus. Taigi ir horizontalieji santykiai gali būti interpretuojami kaip vertikalieji arba bent jau kaip „pakopiniai“.

Su tradicinėmis tarmėmis (tarptautiniu terminu dialektais) labiausiai siejasi geolektai. Tai geolingvistikos, arba dinamiškosios dialektologijos, terminas, apibūdinantis naujuosius tarminius darinius. Geolektas – nehomogeniškas (nevienalytis) regioninis kalbos variantas, neturintis aiškių geografinių ribų arealo. Kalbiniu požiūriu jis yra tradicinės tarmės tęsinys, išlaikęs tam tikrą senųjų tarminių ypatybių pluoštą.

Geolingvistiniame kontinuumo išskiriant geolektus svarbi yra erdvės samprata. Kitaip nei tradicinėje dialektologijoje, geolingvistikoje erdvė yra dinamiška, jos ribos slankios. Svarbiausia –

erdvės dvimatiškumas: geolektų erdvė yra ne tik horizontali, bet ir vertikali. Čia svarbi sociolingvistinių kintamųjų dimensija (geolekto bendruomenė heterogeniška: nevienodas jos narių amžius, lytis, išsilavinimas ir kt.). Kaip minėta, geolektai funkcionuoja kontinuumų principu.

Regiolektas — regioninės kalbos atmaina, atspindinti tam tikrą tarminių kodų tarpusavio panašėjimą (angl. *convergence*) ar išlyginimą (angl. *levelling*), jei vertinsime pagal skiriamųjų tarmių ypatybių kriterijų, ir paplitęs gana plačiame areale (kelių geolektų plote). Regiolektą galima vertinti ir 1) kaip tam tikrą regioninę kalbos atmainą, vienokiu ar kitokiu laipsniu patyrusią bendrinės kalbos poveikį, ir kaip 2) tarpinį variantą tarp geolektų (naujųjų tarminių variantų) ir bendrinės kalbos, kuris randasi vykstant tolesniems geolektų išlyginimo, koinizacijos, panašėjimo procesams. Geolingvistiškai vertinant, regiolektas — tai regioninė atmaina, apimanti kelių geolektų arealus. Funkciniu (ir pasiskirstymo domenais) požiūriu ji judesnė nei geolektas. Regiolektas nebūdingas tik izoliuotiesiems ar solidarumo domenams (pvz., ŠEIMA, DRAUGAI, KAIMYNAI ir pan). Taigi sociolingvistiškai regiolektas vertintinas kaip ne toks (t. y. mažiau) žymėtasis kodas nei geolektai.

Regiolekto variantiškumas susijęs su geolektais — naujaisiais tarminiais variantais. Tam tikras regiolekto variantiškumo laipsnis (tarminių ypatybių dažnis ir relevantiškumas) tampa sąlyga išskirti geolektus. Ir priešingai — geolektų tarmiškumo silpnėjimas (vertikaloji konvergencija, t. y. kalbinis veiksnys), vartosenos arealo plitimas (geografinis veiksnys) lemia jų susiliejamą į regiolektus.

Regiono standartas — išmoktoji tarmės atstovo bendrinė kalba, išlaikanti blankiuosius tarmės bruožus. Kuo ji skiriasi nuo regiolekto? Kalbant apie regiolektinius darinius, galima kalbėti ir apie stichišką tarmių standartizacijos procesą: tarminių normų sklaidą, vykstant horizontaliajai (ir vertikaliajai) konvergencijai (rečiau divergencijai), lemia tarmės (ar patarmės) ypatybių į(si)tvirtinimą regione.

Horizontaliąją konvergenciją pirmiausia lemia nekalbiniai veiksniai. Kasdienės komunikacijos akomodacinius procesus veikia socialinės, kultūrinės arealų (paprastai tai būna miestų zonos arba bent su miestais susiejamos) konotacijos, iš kurių sklinda tam tikros kalbinių bruožų „bangos“ ar kokios kalbinės inovacijos. Jos gali būti pakankamai stiprios, todėl paveikios. Kaip pavyzdys, galėtų būti Anykščių mieste gyvenantys ir dirbantys rytų aukštaičiai uteniškiai, kurie kasdienėje rytų aukštaičių anykštėnų aplinkoje bendrauja savo gimtąja kaimynine rytų aukštaičių uteniškių tarme ir neperima anykštėnų patarmės. Taigi variantiškumo aplyginimas (ar išlyginimas) horizontaliajame kalbos kontinuume sietinas su sociolingvistiniais kintamaisiais, labiausiai su geolektų arealų bendruomenių narių amžiumi ir išsilavinimu.

Kad sociolingvistikos ir dialektologijos diskursas būtų tikslesnis, kad verčiant nebūtų prarandama informacija ir dėl kitų panašių priežasčių, kinų kalbos ir literatūros tyrėjas Victoras H. Mairis dar pasiūlė ir topolekto terminą. Mat tarmės ir kalbos skirtis ne visada pagrįsta lingvistiniais kriterijais, taigi nutinka taip, kad ne visais atvejais dialektai pamatuojami, taikant vadinamojo abipusio suprantamumo (angl. *mutual intelligibility*) kriterijų.

Abipusis nesuprantamumas (angl. *mutual unintelligibility*) numato kalbos, o ne dialekto skirtį, taigi Victoras H. Mairis, sprenddamas šią dilemą, dvinarę kalbos ir tarmės skirtį papildė topolekto kategorija, kuri suprantama kaip tam tikro arealo nuoroda, kuriame funkcionuojantys kodai, nors ir nėra apipusiškai suprantami, tačiau dėl paprastai ekstralingvistinių aplinkybių neturi savarankiškos kalbos statuso. Taigi dydžiu ir svoriu jie nėra lygiaverčiai.

Dabartiniame geolingvistiniame Lietuvos kraštovaizdyje topolektais būtų galima laikyti visus vietinius kitų (lenkų, gudų, vietinės rusų ir kt.) kalbų variantus, kurie dėl sąveikos su savosiomis bendrinėmis (literatūrinėmis) kalbomis ir kitų sociokultūrinių sąlygų patiria tuos pačius kaitos procesus kaip ir tradicinės lietuvių tarmės.

SKIRIAMIEJI TARMŲ POŽYMAI. JŲ KAITOS INTERPRETACIJA. Visos tarmių klasifikacijos susiduria su skiriamųjų požymių atrankos problemomis, tačiau paprastai renkamosi ypatybės, geriausiai reprezentuojančias tarmių savastį. Šiuo metu veikiančiai lietuvių tarmių klasifikacijai pasirinktas visas skiriamųjų fonetinių ypatybių pluoštas.

Kalbininkas Johanas Taedelmanas siūlo trinarę tarminių ypatybių tipologiją. Jo nuomone, tarminiai požymiai yra nevienodi. Greičiausiai ir lengviausiai pastebimos pirminės ypatybės (angl. *primary features*). Dėl to jų lengva atsikratyti (dėl raiškumo!), pavyzdžiui, rytų aukštaičių kupiškėnų *dadininkavimas* (trm. *dāda* „dėdė“). Paprastai tai skiriamosios tarmių ypatybės, būdingos palyginti nedideliame vienos kurios patarmės plotui. Todėl jų gyvybingumas pirmiausia susijęs su sociopsichologiniais veiksniais: teigiamos nuostatos, neabejotinai jas gali palaikyti (pavyzdžiui, raiškiųjų žemaitiškų ypatybių išlikimas), o neigiamos – pragaišinti. Tačiau ar jos išliks, ar ne, daugiausia priklausys nuo sociopsichologinių faktorių.

Antrinės ypatybės (angl. *secondary features*) — tokios, kurių taip pat nėra sudėtinga atsikratyti. Tačiau jos paplitusios didesniame tarminiame areale, todėl dažnai išlieka būdingos naujai susidariusiems regiolektams. Kaip pavyzdys, galėtų būti rytų aukštaičių *žalininkavimas* (trm. *žalė* „žolė“): nekirčiuotas ilgasis balsis *o* tariamas kaip *a* su *o* atspalviu gana dideliame rytų aukštaičių plote. Taigi ši ypatybė negali būti priskirtina tik vienai kuriai rytų aukštaičių patarmei.

Tretinės ypatybės (angl. *tertiary features*) yra sunkiai išlyginamos. Tai blankiosios ypatybės (pavyzdžiui, daugeliui lietuvių tarmių būdingas nekirčiuoto diftongo *ie* tarimas kaip *ė*, *ę*, *e*

žodyje *liepēlė*). Šių požymių blankumas palaiko jų stabilumą: tarmiškai kalbantys vartotojai dažniausiai jų nė nepastebi, todėl ir nelinkę jų koreguoti. Galima teigti, kad blankieji tarminiai bruožai tampa stambiųjų regiolektų ir jų darinių skirstymo pagrindu.

GEOLINGVISTIKA LIETUVOJE

GEOLINGVISTIKOS RAIDA. Skiriami net keli geolingvistikos raidos etapai: 1) pregeolingvistinis; 2) lingvistinės geografijos įsitvirtinimo; 3) geolingvistinis.

Pregeolingvistinis laikotarpis (XIX a. pab. – XX a. pirmoji pusė) prasideda Augusto Schleicherio gramatika *Litauische Grammatik* (1856), kurioje tarmes susiejo į vientisą lietuvių kalbos sistemą pagal fonetinius požymius, minėtus dar Danieliaus Kleino ir kitų senųjų gramatikų autorių (XVI–XVIII a.), jiems suteikęs skiriamųjų tarmių ypatybių statusą. Augusto Schleicherio nuomone, bene svarbiausias aukštaičių ir žemaičių tarmių skirtumas – skirtinga priebalsių junginių **tj*, **dj* raida žemaičių ir aukštaičių tarmėse (žemaičių šnektose virto *t'*, *d'*; aukštaičių – *č'*, *dž'*) ir nevienodi diftongoidų *ie*, *uo* (Augusto Schleicherio rašoma *ě*, *ů*) ir balsio *o* atliepiniai.

Dvi pagrindines – žemaičių ir lietuvių – tarmes (skiriamoji riba – Nevėžis) išskyrė Frydrichas Kuršaitis savo *Grammatik der Littauischen* (1876). Kiekvieną jų dalijo dar į dvi mažesnes: žemaičius – į šiaurės vakarų (Kretinga, Salantai, Vieکشniai, Telšiai, Šiauliai) ir pietvakarių (Varniai, Raseiniai, Tauragė, Jurbarkas), lietuvius, t. y. aukštaičius, – į šiaurės rytų (Panevėžys, Vabalninkas, Kupiškis, Zarasai, Anykščiai) ir pietryčių (Ukmergė, Kaunas, Vilnius). Kuršaitis pirmasis pateikė ir geolingvistinį lietuvių kalbos ploto žemėlapi. XIX a. antroje pusėje, kai Europoje buvo renkama etnografinė medžiaga ir tiriamos kalbos lokalinės ypatybės, pasirodė pirmasis lietuvių tarmių medžiagos rinkimo Eduardo Volterio klausimynas *Программа для указания особенностей говоров Литвы и Жмуды* (1886). Jis buvo parengtas tarmių medžiagai rinkti iš to meto carinei Rusijai priklausiusio lietuvių kalbos ploto, todėl lietuvių tarmių duomenis siūlyta užrašinėti rusiškąja abėcėle – kirilica. Gali būti, kad ja savo aprašuose rėmėsi ir Kazimieras Jaunius.

XX a. pr. prasideda lingvistinės (žodžių) geografijos įsitvirtinimas. 1912 m. Lietuvių mokslo draugijos visuotiniame susirinkime buvo pasiūlyta organizuoti sistemingą lietuvių tarmių tyrimą. Šio darbo ėmėsi Kazimieras Būga. Lingvistinės geografijos metodas, Lietuvoje pirmiausia pagarsintas Maxo Niedermanno, Kazimiero Būgos buvo greitai priimtas ir pritaikytas. Pasak Alfredo Senno, jie su Maxu Niedermannu sudarė 80 žodžių sąrašą, kurį Kazimieras Būga papildė savais žodžiais, turėjusiais atsakyti į fonetikos ir morfologijos klausimus. Taip buvo parengtas klausimynas, kuriuo siekta išleisti *Lietuvių tarmių atlasą* (*Lithuanian Dialect Atlas*). Kazimiero

Būgos parengto klausimyno lapai *Klausimų lapas* Nr. 1, Nr. 2, Nr. 3 buvo išspausdinti laikraščio *Lietuva* prieduose (1924 m. liepos 23–25 d.) ir *Švietimo darbe*. Deja, medžiaga pagal šiuos klausimynus iki galo nebuvo surinkta. Iki šiol liko tik kelios užpildytos anketos. Ketvirtąją anketą jau, matyt, po Kazimiero Būgos mirties (sprendžiant iš publikacijos datos) sudarė ir paskelbė Petras Būtėnas.

Atsargiai galima teigti, kad pirmieji lingvistinės geografijos Lietuvoje pradininkai rėmėsi vokiečių kalbininkų darbuose suformuluotais metodologiniais kalbos duomenų rinkimo pagal specialias anketas (ar programas) metodais ir kartografavimo principais. Ir pirmasis, jeigu tikėsime Alfredu Sennu, tikriausiai buvo Maxas Niedermannas, aprašęs gandro ir bulvės pavadinimų paplitimą. Aprašus papildęs nauja medžiaga Alfredas Sennas paskelbė ir pirmuosius, tiesa, scheminius šių žodžių paplitimo žemėlapius.

Lingvistinės geografijos tradicija Lietuvoje išsilaikė ir vėliau – iki pat XX a. šeštojo dešimtmečio pabaigos, kai buvo pradėti parengiamieji kartografiniai *Lietuvių kalbos atlaso* pirmojo tomo, skirto leksikai, darbai. Štai, pavyzdžiui, 1963 m., pasinaudojusi *Lietuvių kalbos atlasu* surinkta medžiaga, Birutė Rokaitė ne tik aprašė lietuvių kalbos tarmėse vartojamus vaivorykštės pavadinimus, bet pateikė ir jų paplitimo žemėlapi, nedaug besiskiriantį nuo aprašytųjų.

Geolingvistiniai tyrimai apima gana ilgą ir sudėtingą istorinių ir politinių lūžių laikotarpį, todėl tikslinga skirti bent tris etapus – 1) geolingvistikos pradžios laikotarpį, prasidėjusį XX a. trečiajame ir ketvirtajame dešimtmečiais ir trukusį beveik iki Antrojo pasaulinio karo pabaigos; 2) geolingvistikos įsitvirtinimo laikotarpį, apimantį fundamentinių veikalų – *Lietuvių kalbos atlaso* ir *Baltų kalbų atlaso* rengimą ir leidybą (pirmasis žymėjo XX a. pabaigą, antrasis – XXI a. pradžią) ir 3) neogeolingvistinį laikotarpį, kuris XXI a. pradžioje pristatomas šiuo atlasu ir su juo susijusiomis publikacijomis.

Geolingvistikos pradžios laikotarpis – XX a. trečiasis–ketvirtasis dešimtmečiai. Labiausiai išplėtotą mokslinę lingvistinės geografijos idėją, matyt, skatinamas kalbininko Jurgio Gerullio, po mokslų Vokietijoje bus parsivežęs Antanas Salys. Jis sudarė ir paskelbė pirmąjį lietuvių tarmių žemėlapi. Geolingvistinė lietuvių dialektologijos kryptis sietina ir su Salio anketa, kurios paskirtis tradiciškai apibūdinta– „žodžių geografijai“. Tai 92 klausimų anketa *Apklausa 1*, kuria pirmiausia norėta išsiaiškinti tarminius kai kurių gyvūnų ir augalų pavadinimus. Šios anketos atsakymų duomenys turėjo atskleisti kai kurių tarminių gyvūnų ir augalų pavadinimų paplitimą. Nors prasidėjęs Antrasis pasaulinis karas sustabdė tarmių medžiagos rinkimą, atsakymai į Salio *Apklauso* klausimus užrašyti iš daugiau kaip 500 lietuvių kalbos ploto vietų. 1941–1943 m. daugiausia per

gimnazijas surinkta ir į korteles perrašyta tarmių medžiaga saugoma Lietuvių kalbos instituto Kalbos istorijos ir dialektologijos skyriaus Tarmių archyve.

Antrasis – geolingvistikos įsitvirtinimo – laikotarpis prasideda XX a. 6 dešimtmetyje, kai buvo apsispręsta leisti *Lietuvių kalbos atlasą*. Juozo Senkaus rūpesčiu pradėti parengiamieji darbai. 1950 m. parengta *Lietuvių kalbos atlaso medžiagos rinkimo programa*. Ji patikrinta praktiškai ekspedicijos į Prienų rajoną metu. Remiantis įgyta patirtimi, 1954 m. išleistas ir programos priedas – *Lietuvių kalbos atlaso medžiagos rinkimo instrukcija*, kurioje pateikti „konkretūs nurodymai, kaip geriau moksliskai bei metodiškai rinkti tarminę medžiagą“. Sukauptos medžiagos pagrindu XX amžiaus pabaigoje pasirodė didžiausias lietuvių lingvistinės geografijos darbas – trys *Lietuvių kalbos atlaso* tomai (LKA I–III), skirti tarmių leksikai, fonetikai ir morfologijai, šių kalbos reiškinių paplitimas pateiktas 376 žemėlapiuose.

Tarmių medžiaga rinkta penkiolika metų pagal iš anksto sudarytą planą iš daugiau kaip 800 gyvenamųjų vietovių (oficialiai Lietuvos teritorijoje buvo numatytos tirti 704 gyvenvietės). Tiriant lietuvių šnektas, likusias už Lietuvos ribų, dar susidarė 13 svarbių punktų, neminint gretutinių. Rinkimo metu garso įrašyta daugiau kaip 30 000 metrų magnetofono juostų, kitos medžiagos surinkta daugiau kaip 15 000 puslapių rankraščių. *Atlaso* medžiagą rinko daugiau kaip 600 asmenų. Nuo 1951 m. į *Atlaso* medžiagos rinkimą įsitraukė daugelis mokslo darbuotojų, dėstytojų, aspirantų. *Lietuvių kalbos atlaso* kūrėjai pasirėmė ne tik anksčiau surinkta tarminė medžiaga, bet ir lietuvių tarmių gyvenamųjų vietovių tinklu, trečiajame ar ketvirtajame dešimtmetyje sudarytu Salio ir jo pagalbininkų.

XX a. septintajame dešimtmetyje ir vėliau nemaža laiko pareikalavo tarminės medžiagos rinkimas ir jos apdorojimas pagal *Europos kalbų atlaso (Atlas linguarum Europae)* programą, kuriai atrinktos 42 Lietuvos vietovės. Iki šiol (1975–2007 m.) išleistas atskirais leidiniais pasirodė *Atlaso* įvadas, du klausimynai ir septynios pirmojo tomo knygos (žemėlapiai ir jų komentarai). To meto dialektologijoje *Atlasas* skiriasi ne tik didžiausiu pasirinktų gyvenamųjų vietovių skaičiumi (2631 punktų), bet ir spalvotais žemėlapiais. Tiesa, jiems taikyta tik ženklų sistema.

Kokybiškai naujas laikotarpis prasidėjo kartu su *Baltų kalbų atlaso* leidyba, nors remiamasi nacionaliniams atlasams surinkta medžiaga. Pirmą kartą per visą baltų kalbų geolingvistikos istoriją parengtas vienas bendras tinklas, sudarytas pagal *Latvių kalbos tarmių atlaso (Latviešu valodas dialektu atlants)* ir *Lietuvių kalbos atlaso* žemėlapius.

Neogeolingvistinis laikotarpis prasidėjo šiuo projektu ir su juo susijusiomis publikacijomis.

LIETUVIŲ TARMŲ SKIRSTYMAS. SKIRIAMIEJI POŽYMIAI. 1966 metais Aleksas Girdenis ir Zigmas Zinkevičius paskelbė lietuvių kalbos tarmių klasifikaciją, paremtą tam tikrų fonetinių

(balsyno ir kirčiavimo) ypatybių skirtumais ir bendrybėmis. Ji sudaryta laikantis geografinio principo: pasaulio dalių (rytų, vakarų, šiaurės, pietų) pavadinimai pritaikyti patarmėms pavadinti, o šnektoms ir jų grupėms įvardyti panaudoti stambesnių Lietuvos miestų pavadinimai (Kaūnas, Šiauliai, Telšiai, Anykščiai ir kt.). Šia klasifikacija remiamasi ir dabar.

Lietuvių kalbos tarmės nuo seno skiriamos į dvi pagrindines grupes – aukštaičius ir žemaičius. Skiriamuoju aukštaičių ir žemaičių požymiu laikomas nevienodas *ie*, *uo* tarimas: aukštaičiai juos kirčiuotus išlaiko nepakitusius, o žemaičiai – ne.

Žemaičiai. Pagal nevienodą *ie*, *uo* atliepimą skiriamos trys žemaičių patarmės. Šiaurės žemaičiai pagal kamieno kirčiuotų balsių *i*, *u* tarima dar dalijami į kretingiškius (apie Krėtinga, Sālantus, Plūnge, Rietāva) ir telšiškius (apie Skuōda, Žemaičiu Kalvarija, Mažeikiūs, Naujajai Akmēne, Tēlšius). Kretingiškiai visais atvejais *i*, *u* platina – taria *ę*, *o*, pvz.: *lōp^o* ~ *lōpō* ‘lupu’, *kēš* ~ *kēš* ‘kiša’, *lōpⁱ* ~ *lōpì* ‘lupi’, *kēšⁱ* ~ *kēšì* ‘kiši’. Telšiškiai šiuos trumpuosius balsius išlaiko siaurus, jeigu tolesniame skiemenyje vartojami siauri garsai *u*, *w*, *uo*, *i*, *ĩ*, *ie*, plg.: *lōp^o* ~ *lōpō* ‘lupu’, *kēš* ~ *kēš* ‘kiša’ ir *lōpⁱ* ~ *lōpì* ‘lupi’, *kēšⁱ* ~ *kēšì* ‘kiši’.

Pietų žemaičius taip pat sudaro dvi patarmės – raseiniškiai (apie Taūrage, Rasėinius, Žemaičiu Naūmiesti, Keīme) ir varniškiai (apie Šilāle, Varniūs, Kuršėnus). Ju skiriamoji vpatvbė yra mišriųjų dvigarsių *an*, *am*, *en*, *em* tarimas. Raseiniškiai šiuos garsus visuomet išlaiko sveikus, pvz.: *lā.ņ.ks* ~ *lāņks* ‘lankas’, *sá.mtis* ~ *sám̃tis*, *lé.mpa* ~ *lém̃pa*, o varniškiai siaurina – taria *on*, *om*, *en*, *em* arba *un*, *um*, *in*, *im* (kai kur *in*, *im*), pvz.: *lō.ņks* ~ *lóngs* ‘langas’, *skō.mb* ~ *skōmb* ‘skamba’, *mē.ņkē* ~ *ménkē* ‘menkė’, *tē.mptē* ~ *tēmptē* ‘tempti’.

Vakaru žemaičių (apie Klaipėda, Priekule, Šilūte) patarmė beveik išnykusi – dabar kalbininko Jono Bukančio duomenimis, ja tekalba tik apie 100 žmonių.

Aukštaičiai. Nuo žemaičių jie skiriasi pirmiausia tuo, kad kirčiuotus kamieno *ie*, *uo* išlaiko sveikus. Į vakarų, pietų ir rytų patarmes jie skiriami pagal du fonetinius požymius: 1) buvusių nosinių *q*, *ę* atliepinius ir 2) nevienodą mišriųjų dvigarsių *an*, *am*, *en*, *em* tarimą.

Vakarų aukštaičiai yra dveji. Kauniškiai (apie Ariógalā, Jūrbarkā, Šakiūs, Marijāmpolē, Priēnus, Kaūna, Kaišiadóris) nekirčiuotus ilguosius kamieno balsius taria ilgus arba pusilgius, pvz.: *mokét* ‘mokėti’, *drašīr* / *dra.šīr* ‘drašių’, *gīvā.te* / *gi.vā.te* ‘gyvatė’, ir iš galūnės neatitraukia kirčio, pvz.: *bal̃ti* ‘balti’, *ak̃is* ‘akis’, *ūsūs* / *u.sūs* ‘ūsus’. Šiauliškiai (apie Jōniškī, Šiauliūs, Kėdāinius, Jōnavā) atitraukia kirtį iš galūnės (dažniausiai į priešpaskutinį skiemenį), pvz.: *bal̃ti* ‘balti’, *ak̃is* ‘akis’, *ūsūs* ‘ūsus’, ir daugelis trumpina ilguosius nekirčiuotus kamieno balsius iki trumpųjų, pvz.: *drašīr* ‘drašių’, *gīvā.te* ‘gyvatė’.

Rvtu aukštaičiai patys margiausi: vilniškiai (apie Ignal̃na, Tverėčių, Švenčiõnis), uteniškiai (apie Iúodupe, Rõkiški, Ūtena, Molétus, Dũbingius), kupiškėnai (apie Suvainiški, Alizãva, Kũpiški), anykštėnai (apie Subãciu, Anykšcius, Bãlninkus), širvintiškiai (apie Pabãiska, Širvintas), panevėžiškiai (apie Bĩržus, Pãsvali, Pakrũoji, Pãnevėžj, Ramýgalã). Šnektos skiriamos atsižvelgiant į tam tikras fonetines ypatybes, išdėstytas 30 pav.

Pietų aukštaičių patarmė tyrėjams atrodė gana vientisa, todėl smulkiau į šnektas neskirstyta.

LIETUVIŲ TARMIŲ KLASIFIKACIJOS: GRETINAMOJI ANALIZĖ. Dabar galiojančiai tarmių klasifikacijai pasirinktos fonetinės, o dar tiksliau, balsyno ir prozodijos ypatybės. Klasifikacijos autoriai siekė sukurti vieną bendrą tarmių skirstymo pagrindą. Ir jiems, galima sakyti, pasisekė: vien nevienodu diftongoidų *ie* ir *uo* atliepimu nesunkiai skiriamas žemaitis nuo aukštaičio. Pagal tą patį požymį – nevienodą kirčiuotų ir nekirčiuotų *ie* ir *uo* tarimą – patarmėmis suskirstyti ir žemaičiai.

Aukštaičių plotas šiuo požiūriu vientisas tik tuomet, kai kalbama apie kirčiuotus diftongoidus, o pagal jų tarimą nekirčiuotoje pozicijoje aukštaitiškajame areale skiriasi vakarų aukštaičiai kauniškiai, pietų aukštaičiai (išskyrus kai kurias šiaurinės dalies gyvenamąsias vietas) ir rytų aukštaičiai vilniškiai, šiuos diftongoidus išlaikantys tiek kirčiuotus, tiek nekirčiuotus, o visa likusi aukštaičių dalis – vakarų aukštaičiai šiauliškiai, rytų aukštaičiai panevėžiškiai, širvintiškiai, uteniškiai, anykštėnai, kupiškėnai ir visi pietų aukštaičiai, nekirčiuotus diftongoidus atliepiantys įvairiais variantais – dažniausiai kaip pusilgius, rečiau – trumpuosius balsius *ę*, *e* ar *o*, *o*, *ã*... Aukštaitiškieji nekirčiuotų *ie* ir *uo* atliepinių arealai taip pat nevienodi. Todėl pagal vieną bendrą požymį lietuvių kalbos ploto suskirstyti patarmėmis nepavyktų.

Lietuvių tarmėtyros istorijoje būta ne vienos, o bent trijų tarmių klasifikacijų, jei neminėtume pirmųjų užuominų apie nevienodai kalbančius lietuvius senosiose lietuvių kalbos gramatikose. Pirmoji iš jų – Antano Baranausko tarmių skirstymas. Kitaip negu Baranauskas, tarmes skirstė jo mokinys Kazimieras Jaunius. Jis pagal nevienodą senovinių junginių **tj*, **dj* ir balsių *é* ir *o* tarimą skyrė dvi pagrindines tarmes – aukštaičių ir žemaičių. Šias savo ruožtu skyrė į patarmes: žemaičius pagal nevienodą *ie*, *uo* atliepimą – į pietų vakariečius, šiaurės vakariečius ir pietų rytiečius, aukštaičius – į vakariečius, vieduriečius ir rytiečius. Jau vėliau rytiečiai suskirstyti į pantininkus, pontininkus ir puntininkus (pagal nevienodą žodžio *pantis* tarimą). Kazimiero Jaunius tarmių skirstymu pasinaudojęs, Antanas Salys sukūrė pirmąją, galima sakyti, mokslinę lietuvių tarmių klasifikaciją. Salio teigimu, „visas tarmėmis skirstymas tėra sutartinis dalykas“ ir „tarmių klasifikacija, tiesą sakant, daugiausia priklauso nuo to, kaip dialektologas interpretuoja tą ar kitą izofoną“.

Panašaus požiūrio laikėsi ir vėlesnio laikotarpio dialektologai. Anot Zigmo Zinkevičiaus, skirstant tarmes „nurodyti svarbesniųjų izofonų atrankos principai neretai susikerta. Dėl nevienodo požiūrio, parenkant kalbos plotą raižančias izofonas, neretai galimi keli tarmių skirstymo variantai. Tuo atveju pirmenybė teikiama tam iš jų, kuris geriau atitinka pagrindinius izofonų (izoglosų) išsidėstymo pluoštus. Bet tam tikrą reikšmę čia neretai turi ir dialektologų susitarimas, tam tikros tradicijos“.

GYVENAMŪJŲ VIETŪVIŲ PUNKTŲ TINKLO SUDARYMAS IR RAIDA XX A. II PUSĖJE. *Lietuvių kalbos atlaso* gyvenamųjų vietovių tinklo pamatas sukurtas dar prieš Antrąjį pasaulinį karą, kai Antano Salio ir Jurgio Gerullio iniciatyva rengtasi „kalbos geografijos“ tyrimams. Tuo akivaizdžiai įsitikinta vykdant šį projektą, kai buvo atlikta kartografinė visų *Lietuvių kalbos atlaso* punktų patikra. Į vieną žemėlapių sukėlus Salio *Apklauso 1* registracijos duomenis ir *Lietuvių kalbos atlaso* punktus, matyti, kad daugelio gyvenamųjų punktų numeracija sutampa. Pavyzdžiui, šiaurės žemaičių telšiškių plote sutampa beveik trečdalis *Apklauso 1* ir *Lietuvių kalbos atlaso* punktų. Ypač akivaizdžiai *Lietuvių kalbos atlaso* punktų ir Salio tarmių tinklo punktų sutapimas išryškėja tada, kai pasirinktos vietovės „užklojamos“ vienos ant kitų. Tada akivaizdžiai matyti, kad jos geografiškai iš esmės sutampa ar išsidėsčiusios nedideliu atstumu.

Sunku tiksliai pasakyti, kiek kartų per keliasdešimties metų laikotarpį *Lietuvių kalbos atlaso* punktai buvo koreguojami. Gali būti, kad viena kita gyvenamoji vietovė pasirinkta po Antrojo pasaulinio karo. Sprendžiant iš šiandien turimos medžiagos, bene daugiausia numeracijos patikslinimų atlikta 1970 m., kai *Lietuvių kalbos atlaso* medžiaga buvo rengiama spaudai, – skyriaus posėdžio protokole užfiksuoti 155 pakeitimai – taigi pakoreguota beveik penktadalis punktų. Kaip rodo turima medžiaga, koreguota minimaliai, iš esmės nekeičiant paties tinklo.

Dabartinė lietuvių tarmių klasifikacija nepakeitė geolingvistinės Lietuvos situacijos: tarmės perskirstytos pagal fonetinių ypatybių pluoštus, patikslinti patarmių ir šnektų pavadinimai, tačiau pats tinklas liko nepajudintas. Todėl iki šiol jame galima įžvelgti ikikarinio administracinio-teritorinio skirstymo pėdsakų. Taip palikta galimybė tolesnei lietuvių tarmių raidos stebėsenai.

Laikantis Salio tradicijos, visi *Lietuvių kalbos atlaso* tarmių punktai pradedami numeruoti nuo žemėlapių viršaus, iš kairės į dešinę, didėjančia tvarka – iki pačių piečiausių lietuvių kalbos ploto punktų dabartinėse Lenkijos ir Baltarusijos teritorijose. Iš viso lietuvių kalbos plote pažymėta 718 gyvenamųjų vietų: arabiškais skaitmenimis nurodyti 704 punktai dabartinėje Lietuvos Respublikos teritorijoje ir romėniškais skaitmenimis – 13 gyvenamųjų vietovių už jos ribų. Kai kuriuose punktuose, iš kurių rinkti tarmių duomenys, šiuo metu lietuviškai nebekalbama

(V, VII, X–XII) ar tos šnektos sparčiai nyksta (I, VIII). *Lietuvių kalbos atlaso* kūrėjai paliko nepakeistus svarbiausius jo atraminius taškus.

GEOLINGVISTINĖ XXI a. LIETUVIŲ TARMIŲ SITUACIJA: GYVENAMŲJŲ PUNKTŲ OPTIMIZACIJA XXI A. PRADŽIOJE

TEORINIAI MEDŽIAGOS RINKIMO PAGRINDAI IR SURINKTŲ DUOMENŲ APDOROJIMAS. Kiekvieną *Lietuvių kalbos atlaso* punktą siekta tirti pagal bendrą šio projekto punkto tyrimo metodiką ir rekomendacijas, paremtas klasikinės dialektologijos (angl. *classical dialectology*), kuri orientuojasi į vadinamąjį autentiškąjį dialektą (angl. *genuine dialect*), atlasų tradicijomis Europoje.

Pirmieji lingvistinės geografijos atlasai buvo pagrįsti tiesioginių (angl. *direct*) klausimynų ar užduočių technika. Netiesioginiai (angl. *indirect*) klausimai, suformuluoti geolingvistiniams tyrimams, randasi tik italų lingvistinės geografijos atstovų darbuose. Pirmieji Europos tarmėtyrininkai, Georgas Wenkeris ir Jules Gilliéronas, skyrėsi tik duomenų kaupimo metodais. Pagal klausimyno ar užduočių modelį tyrėjai priklauso tai pačiai – tiesioginių klausimų – tradicijai. Tik XX a. pradžioje (apie 1928–1940 m.) italų lingvistinės geografijos atstovai šveicarai Karlas Jabergas, Jacobas Judas Italijoje ir pietų Šveicarijoje pateikėjams užduodavo modelio *kas tai yra?*, t. y. netiesioginius klausimus. Šiuo metodu vadovautasi ir Lietuvoje, renkant tarminius duomenis pagal įvairias leksikos programas. Tiesa, predialektologinių arba protodialektologinių mokyklų mokslininkai nesinaudojo pateikėjų anketomis.

Tai, kas kalbotyros paradigmoje tapo žinoma kaip Williamo Labovo ar *variantinė sociolingvistika*, išaugo iš dialektų geografijos. Galima teikti, kad pateikėjų anketos *per se* tampa svarbios tik sociolingvistiniuose tyrimuose. Geolingvistiniuose tyrimuose anketų klausimynas užtikrina metaduomenų apie tarminį diskursą kaupimą.

Pažymėtina, kad vienas iš tiriamųjų šio projekto tikslų – patikrinti punkto geolingvistinę vertę, t. y. kvalifikuoti vietovės bendruomenę tarmėtyriniu požiūriu, todėl svarbiausiu tyrėjų siekiu išliko gimtatarmis pateikėjas. Rengiant projekto pateikėjo anketą vadovautasi bendraisiais sociolingvistinių anketų formavimo principais, t. y. siekta išsiaiškinti ir užfiksuoti sociodemografinius parametrus, kurie tolesniuose tyrimo etapuose turi tapti (ar tapo) kalbos variacijos modelių (angl. *patterns of variation*) veiksnių sistemos kintamaisiais. Tiriamuoju atveju numatyta trijų kartų tipologija: a) jaunesnioji (iki 30 m.), vidurinioji (31–49 m.) ir vyresnioji (50 m. ir vyresni).

Kalbamasis projektas ir konceptualiu, ir metodologiniu lygmeniu vadovaujasi keliakalbės geolingvistikos nuostatomis, t. y.: 1) į regioninį variantiškumą nežiūrima iš vienos kalbos pozicijų;

2) regioninio variantiškumo raidos ir kaitos charakteristikos vertinamos ne kaip uždaros sistemos reiškiniai, bet kaip sistemų (płg.: X tarmė ir Y tarmė; bendrinė kalba ir tarmė; X kalba ir Y kalba) santykių padariniai. Tokia tarmėtyrinio tyrimo kryptis ir įtvirtina tautybės kaip sociodemografinio kintamojo reikšmę.

Regioniškumas yra funkcija, apimanti keturis komponentus: 1) vietą, kur subjektas augo nuo 8 iki 18 metų; 2) vietą, kur subjektas gimė; 3) vietą, kur subjektas dabar gyvena; 4) vietą, kur gimė subjekto tėvai. Vadovaujantis šiais duomenimis, sukuriamas septynbalis regioniško indeksas. 1 balą gauna vadinamieji vietiniai (angl. *indigenes*), 7 – vadinamieji įsikraustėliai / įsibrovėliai / atvykėliai (angl. *interlopers*). Kiekvienas RI (regioniško indekso) aspektas sietinas su tam tikru variantiškumu. Vietos trimatiškumas – *geografinė erdvė + socialinė erdvė + kultūrinė erdvė* – tarmėtyros paradigmoje konstruojamas iš pateikėjo gyvenamosios vietos, amžiaus, išsilavinimo, tautybės, veiklos srities, mokamų kalbų ir kt. duomenų .

Sociodemografiniai, kultūriniai kintamieji (płg.: *išsilavinimas [pradinis (baigti keli skyriai, klasės) ... aukštasis (humanitarinis, techninis, žemės ūkio ir kt.)], gyvenamoji vieta [vienkiemis ... miestelis], mokamos kalbos [lietuvių + 0; lietuvių + rusų; lietuvių + rusų + lenkų; lietuvių + n...]* ir kt., tikslina vietos kintamojo tarmėtyros tyrimuose vertę.

Punkto anketos klausimynas pirmiausia užtikrina foninę sociogeolingvistinę informaciją, kuri svarbi projekto kalbinei medžiagai interpretuoti, antra, teikia sociokultūrinio paveldo duomenis regionų vitališkumui nustatyti stebimuoju laiku. Trylikos klausimų kompleksas suponuoja kultūrinių tyrimų schemas geolingvistikos paradigmoje. Svarbiausi klausimyno sandai apima vietovės vitališkumo, vietovės kultūrinio kapitalo, vietovės socialinių tinklų, intelektinės tradicijos tarpe vietovėje tyrimą.

DUOMENYS, JŲ KAUPIMAS IR APDOROJIMAS. Projektu siekta užfiksuoti kuo išsamesnį ir įvairiapusiškesnį XXI a. pradžios lietuvių kalbos tarmių paveikslą. Kadangi tarmė ir tarmiškumas nėra vien kalbinė sąvoka, stengiasi fiksuoti visas susijusias kalbinės raiškos sferas. Be to, rinkta ne tik faktinė medžiaga, bet ir tarmės metaduomenys.

Todėl kiekvieno optimizuoto *Lietuvių kalbos atlaso* tinklo punkto duomenų paketas daugiaplanis. Jį sudaro skaitmeniniai garso įrašai, užpildytos anketos (klausimynai), kita medžiaga (nuotraukos, vaizdo įrašai, informacinė literatūra ir pan.). Dalis XXI amžiaus pradžios lietuvių tarmių garso įrašų archyvo duomenų prieinama internetu, adresu www.tarmes.lt. Visi projekto tyrėjų surinkti garso ir vaizdo įrašai, papildoma kalbinė, sociolingvistinė ir geolingvistinė kiekvieno *Lietuvių kalbos atlaso* tinklo punkto informacija saugoma keliais būdais: įsegta į bylą ir įrašyta į skaitmenines laikmenas (garso įrašai kaupiami 3 egz.). Ši medžiaga Kalbos istorijos ir

dialektologijos skyriaus Tarmių archyve yra laisvai prieinama moksliniais tikslais kiekvienam tyrėjui, mokslininkui, studentui ar šiaip suinteresuotam asmeniui, sutikusiam skelbiant nurodyti informacijos šaltinį.

GYVENAMŲJŲ PUNKTŲ OPTIMIZACIJA XXI A. PRADŽIOJE. Atlikus išsamią Salio sudaryto gyvenamųjų vietovių tinklo analizę, išryškėjo svarbiausi kriterijai, kuriais, tikėtina, vadovautasi jas atrenkant. Tai: 1) geografinis punktų parinkimo kriterijus – tarp punktų išlaikytas 8–12 kilometrų nuotolis, o didesnius atstumus lėmė natūralios gamtinės kliūtys (giria, upė, pelkė); 2) tuometis administracinis-teritorinis suskirstymas – orientuotasi į didesnius senuosius kaimus, neretai ir bažnytkaimius, kiek rečiau – į didesnius miestelius (ši tradicija, susiformavusi dar XIX a. pabaigoje, nulemta gana margos pastarųjų gyventojų tautinės ir kalbinės sudėties); 3) tarmės (šnektos) grynumo kriterijus – punktams kaimai galėjo būti priskiriami ne tiek teritoriškai (priskiriamu atstumu disponuota gana laisvai), kiek tarmės (šnektos) požiūriu; 4) ne paskutinę vietą galėjo užimti ir gyvenamosios vietovės pavadinimas (vengta svetimų kilmės pavadinimų). Taigi Salio *Apklauso 1* ir *Lietuvių kalbos atlaso* gyvenamųjų punktų tinklą lėmė kompleksinis požiūris. Jį ir šiandien stengiamasi išlaikyti.

Pirmiausia tikslinga apibrėžti, kas laikytina punktu. Natūralu, kad pavadinimą suteikė pagrindinė (daugiausia gyventojų, stipriausią infrastruktūrą, aukščiausią socialinį prestižą, ryškiausiai išreikštas tarmines ypatybes turinti) gyvenvietė, tačiau prie jos šliejasi ir kitos – geografiškai ir kalbiškai artimos, bet punktų tinklo sudarymo metu demografiškai ir administraciškai silpnesnės. Taigi punktas yra ne vienas kaimas / gyvenvietė / miestelis / miestas – jį sudaro centrinė ir periferinės vietovės.

GYVYBINGO PUNKTO SAMPRATA. Neabejotinai gyvybingu laikytinas punktas, kurio visos trys sąlygiškai skiriamos kartos (vyriausioji, vidurinioji ir jauniausioji) sistemingai vartoja tarmę. Kitaip tariant, tais atvejais, kai natūralus tarmės vartojimas ir perimamumas yra akivaizdus.

Tarmės požiūriu gyvybingo punkto tolesnės raidos scenarijai gali būti du: pirmuoju atveju punkto socialinio gyvenimo centras lieka tas pats – taigi niekas iš esmės nesikeičia; antruoju atveju, galimas dalykas, kad kitas to paties punkto teritorijos administracinis vienetas (kaimas, bažnytkaimis, miestelis ar kt.) įgavo didesnę socialinę svorį – jis didesnis gyventojų skaičiumi, jame įsikūrusi geresnė mokykla ar parduotuvė, į jį vykstama dirbti, jame veikia bažnyčia ir pan. Kitaip tariant, ankstesnieji centras ir periferija gali susikeisti vietomis. Šiuo atveju paliekant ankstesnę tinklo numeraciją turi keistis punkto pavadinimas, t. y. naujojo punkto numeris lieka tas pats, keičiasi tik pavadinimas (punkto centras).

NEGYVYBINGO PUNKTO SAMPRATA. Dėl skirtingo tarmės prestižo, įvairuojančios ekonominės ir geografinės padėties, istorinių aplinkybių, nevienodai išvystytos infrastruktūros ir bendruomenių telkiamosios veiklos lietuvių patarmių punktų padėtis nevienoda. Esama ir visai sunykusių vietovių. Negyvybingu punktas laikytinas tais atvejais, kai pavadinimą suteikusi gyvenvietė yra sunykusi, joje nelikę vietinių gyventojų, o ir aplinkinėse vietovėse vietinių gyventojų jau nėra.

Tolesnės perspektyvos nesama ir tokiose vietovėse, kuriose vietinių tarmės atstovų likę tik senosios kartos, o jaunesnieji yra išvykę gyventi kitur, jų vaikai eina į kitų tarmių (kartais ir kalbų ar netarminės kalbos) plotuose esančias mokyklas. Taigi organišką vietos bendruomenę kol kas išlaiko tik senieji gyventojai, kuriems neišvengiamai mirštant nyksta ir pati vietovė.

Svarbu pabrėžti, kad pastaraisiais metais gyvybingų ir negyvybingų punktų santykis galėjo smarkiai kisti dėl Lietuvoje susiklosčiusios nepalankios demografinės padėties. Pirmiausia neigiamai punktų gyvybingumui atsiliepė bendrosios emigracijos tendencijos – kur kas daugiau žmonių išvyksta iš Lietuvos nei į ją atvyksta.

OPTIMIZUOTI LIETUVIŲ KALBOS PATARMIŲ TINKLO PUNKTAI. Įprasta lietuvių kalbos tarmes skelti pusiau – į žemaičius ir aukštaičius. Šį skyrimą paremia ir antropologijos tyrimai, kurie nustatė, kad aukštaičiai ir žemaičiai „formavosi artimų, bet šiek tiek skirtingų genų fondų pagrindu, jiems susidarant vyko baltų genčių migracija iš rytų į vakarus.“

Žemaičių etnografinis regionas, didžiąja dalimi sutapdamas su žemaičių tarmės ribomis, pasižymi stipriai išreikštu etnografinio tapatumo ir vienybės pojūčiu, kurį labiausiai formuoja vadinamoji krašto istorinė atmintis.

Vakarų žemaičiai – plotu ir kalbos vartotojų skaičiumi pati mažiausia žemaičių patarmė. Ja tebekalbama tik siaurame Lietuvos pajūrio ruože. Tai bene vienintelė iš lietuvių patarmių, kurioje tradicinės tarmės požiūriu absoliučiai dominuoja ateities perspektyvų neturintys gyvenamieji punktai – jų net 83 proc.

Šiaurės žemaičiai telšiškiečiai išsaugojo daugiausia gyvybingų punktų – net 73 proc. punktų yra gyvybingi, dar 18 proc. gyvybingi tik keistinas punkto centras. Visiškai sunykęs vos vienas punktas

Šiaurės žemaičiai kretingiškiai gyvena vakarinėje šiaurės žemaičių dalyje. Palyginti su telšiškiečiais čia daugiau atvejų, kai punkto gyvybingumas išlaikomas pakeitus centrą – tokių kretingiškių punktų yra 26 proc. Taigi iš viso 66 proc. atvejų galima kalbėti apie nuoseklų tarminio kalbėjimo tęstinumą.

Pietų žemaičių, kaip ir šiaurinių jų kaimynų, skiriamos dvi dalys – varniškiai ir raseiniškiai. Varniškams tradiciškai priskiriama kiek mažiau punktų nei raseiniškams – atitinkamai 32 ir 37. Gyvybingumo požiūriu apie 65 proc. varniškių punktų laikytini perspektyviais – 18 punktų gyvybingi be pokyčių ir dar 3 pakeitus punkto centrą. Beveik po lygiai pasiskirsto nykstantys ir sunykę punktai – atitinkamai 6 ir 5.

Kaip ir varniškių, raseiniškių patarmėje gyvybingais laikytini daugiau nei pusė tarminės kalbos punktų – 59 proc., arba 22 punktai. Labiausiai skiriasi nykstančių punktų skaičius – raseiniškių patarmėje jų 11, kitaip tariant, trečdalis viso skaičiaus. Raseiniškiai yra arčiausiai aukštaičių patarmių iš visų žemaitiškųjų. Kaip tik todėl itin svarbu, kiek jie išlaiko žemaitiškumo nuolatinių tiesioginių kontaktų su vakarų aukštaičiais aplinkoje.

Aukštaičių patarmių kur kas daugiau nei žemaičių, ypač įvairūs rytų aukštaičiai.

Vakarų aukštaičiai kauniškiai – viena iš gausiausių aukštaičių patarmių. Ji apima 121 tarminį punktą. Nepaisant patarmės artumo bendrinei kalbai, didžioji šių punktų dalis – 85 proc. – tarminiu požiūriu gyva (arba gali būti laikoma gyva, jeigu pakeisime keleto punktų centrus).

Siauru ruožu tarp žemaičių ir rytų aukštaičių įsiterpia vakarų aukštaičiai šiauliškiai. Skaičiuojant punktais jų yra beveik perpus mažiau nei kauniškių – 66 punktai. Plotas yra gerokai ištįsęs ir iš abiejų pusių veikiamas gretimų žemaičių ir rytų aukštaičių patarmių. Vertinant tarmės ypatybes galima pasakyti, kad tai lyg pereinamoji grandis tarp žemaičių ir šiaurinių rytų aukštaičių. Vis dėlto 64 proc. patarmės punktų gali būti laikomi gyvybingais. Tiesa, 4 punktų centrai turėtų būti perkelti. Tarminiu požiūriu sunykę 2 punktai.

Pietų aukštaičiai yra vienintelė aukštaičių patarmė, kuri nėra skirstoma smulkiau. Geografiškai ji ribojasi ir su Lenkija, ir su Baltarusija, taigi priklausomai nuo kaimynystės šiek tiek skiriasi atskiros pietų aukštaičių šnektos. Didžioji pusė pietų aukštaičių punktų yra gyvybingi, tik poros gyvybingumui išlaikyti tenka pakeisti centrą. Keletas pietų aukštaičių patarmės punktų buvo dabartinėje Baltarusijos teritorijoje, todėl visi jie yra intensyviai nykstantis. Šiokia tokia išimtis – Punkskas, kur lietuvių kalba sistemingai vartojama.

Rytų aukštaičių vilniškių patarmę *Lietuvių kalbos atlaso* tinkle sudaro 77 punktai. 64 proc. punktų laikytini gyvybingais – 44 proc. atvejų nereikia jokių pokyčių, dar 20 proc. atvejų reikia pakeisti punkto centrą. Didelę dalį vilniškių šnektų sudaro tokios, kur greta funkcionuoja ir tarminiai slavų kalbų – daugiausia lenkų ir gudų – variantai. Taigi nuolatos juntama kelių kalbų konkurencija ir sąveika. Tai galėtų būti viena iš priežasčių, kodėl 34 proc. dabartinio punktų tinklo neturi natūralios tautos perspektyvų. 9 proc. punktų visiškai sunykę, o 27 proc. – šiuo metu

dar yra kalbos vartotojų, tačiau jų palaipsniui mažėja, o jaunimo, kuris garantuotų atsinaujinimą, nėra.

Uteniškiai – viena iš stipriausių rytų aukštaičių patarmių. Stiprus pramonės centras Utena remia ir patarmės prestižą. Vis dėlto bendroji gyventojų mažėjimo tendencija tiek Lietuvoje apkritai, tiek kaimuose, lemia tai, kad ir uteniškių punktų tinklas nėra išlaikytas. Gyvybingais laikytini 69 proc. *Lietuvių kalbos atlase* išskirtų punktų. Likusi punktų dalis neturi ateities perspektyvų. Tiesa, didžioji jų dalis šiuo metu dar funkcionuoja, tačiau nesant esminių kaimo palaikymo sistemos pokyčių, jie neturės natūralios tautos.

Širvintiškiai – mažiausia rytų aukštaičių patarmė. Jos skiriama vos 10 punktų. Patarmė gerokai veikiama rytų aukštaičių panevėžiškių iš šiaurės, rytų aukštaičių uteniškių iš rytų, o pietuose – daugiakalbiai rytų aukštaičių vilniškių punktai. Širvintiškiai nuo pietinių panevėžiškių skiriasi vos viena kita fonetine ypatybe, be to, čia gausu slavų kalbomis kalbančių gyventojų. Taigi šiek tiek sąlygiškai galima įvardyti, kad 7 punktai iš 10 yra gyvybingi, o 3 – nykstantys. Tautinis heteroginiškumas natūraliai veda prie kalbinio/tarminio heterogeniškumo. Kitaip tariant, šiuose punktuose tikrai gyvos tarmės, tik ne vien lietuviškos.

Rytų aukštaičiai anykštėnai įsiterpia tarp kitų dviejų didelių ir stiprių patarmių – panevėžiškių ir uteniškių. Taigi juntama pastebima jų įtaka. Be to, ekonomiškai tiek Panevėžys, tiek Utena yra gerokai stipresni ir patrauklesni gyventi. Anykščiai vis dažniau pristatomi kaip laisvalaikio miestas. Kitaip tariant, kaip vieta, kur praleidžiamas laisvalaikis, o ne nuolat gyvenama. Vis dėlto šiuo metu veikiančiais galima vadinti visus LKA skiriamus punktus. Vis dėlto 20 proc. iš jų yra gerokai senstantys ir sunku tikėtis natūralaus atsinaujinimo. Įdomu tai, kad nėra potencialių alternatyvių punktų centrų, kurie galėtų išlaikyti punkto gyvybingumą.

Rytų aukštaičių kupiškėnų patarmės skiriamas 21 punktas. Didesnė jų pusė gyvybingi, dar pora punktų tampa perspektyvūs pakeitus punkto centrą. Visiškai sunykęs 1 punktas, 5 punktai nyksta – šiuo metu ten nėra pagrindo kalbėti apie natūralų tarmės perdavimą kitoms kartoms.

Panevėžiškiai – didžiausia rytų aukštaičių patarmė (86 gyvenamieji punktai). Ją sudaro dvi gerokai viena nuo kitos besiskiriančios dalys – šiaurinė ir pietinė. Pagrindinis skirtumas – nevienodas kirčio atitraukimas ir galūnių redukcija. Kadangi panevėžiškių punktų tinklas gana tankus, o bendrosios tendencijos išlieka, tai pastebimas ir gana didelė vietovių gyvybingumo ir administracinio svorio kaita. 11 punktų liktų gyvybingi pakeitus jų centrus. Tokiu atveju net 84 proc. punktų galėsime laikyti natūraliai besivystančiais ir perspektyviais tarmės išlaikymo požiūriu. 12 punktų beveik nelikę jaunimo ir negalima tikėtis organiškų demografinės kaitos. Nepasikeitus sąlygoms, šie punktai turėtų gana greitai sunykti mirštant senajai kartai. Kol kas visiškai

sunykusiais galima laikyti 2 punktus. Abiejuose nelikę gyventojų, o punkto centro nėra kur perkelti.

Nuo Salio laikų, be dabartiniame Lietuvos plote pažymėtų 735 punktų, buvo žinomi 15 punktų už Lietuvos ribų – Baltarusijoje ir Lenkijoje. Virš šiaurinės Lietuvos dalies, kaimyninėje Latvijoje, tarminiai punktai iki šiol neįsteigti, nors apie lietuvių šnektas Latvijoje rašyta nemažai. Remiantis surinktais duomenimis, galima teigti, kad lietuvių kalba Latvijoje vartojama plačiau, nei iki šiol publikuota.

Taip pat akivaizdu, kad punktų sąvokas modifikavus ir pritaikius kalbai, vartojamai ne Lietuvos teritorijoje, Latvijoje galima steigti du punktus: Saldus atitinka nykstančio punkto statusą, o Duobelėje gali būti įsteigtas gyvybingas punktas. Aptariant lietuvių kalbą šiose vietovėse, būtina atkreipti dėmesį, kad jos negalima konkrečiai priskirti vienai ar kitai lietuvių kalbos patarnei, todėl Latvijos lietuvių kalbą būtų galima pavadinti tam tikru netarminės lietuvių kalbos variantu.

KITŲ KALBŲ VIETINIAI VARIANTAI LIETUVOJE

LENKŲ KALBOS TARMĖS LIETUVOJE: STRATIFIKACIJA IR FUNKCIONAVIMAS. Lietuvoje tradiciškai skiriami trys lenkų tarminiai arealai: Vilniaus, Kauno ir Ignalinos-Zarasų plotai. Geriausiai lenkų kalba išlikusi Vilniaus tarminiame plote: dažniausiai ši kalba vartojama dviejuose rajonuose, kuriuose gyventojų daugumą sudaro lenkai – Šalčininkų (79,5 proc.) ir Vilniaus (61,3 proc.). Didelę etninę grupę sudaro Trakų (33,2 proc.) ir Švenčionių (27,4 proc.) rajonuose gyvenantys lenkai. Nedidelė lenkų dalis taip pat gyvena gretimuose Širvintų, Molėtų ir Varėnos rajonuose. Kauno areale gyvena tik 1,6 proc. lenkų, Ignalinos – Zarasų areale – 2,5 proc.

Lenkų kalba prieš daugiau kaip pusšimtį metų buvo plačiau vartojama Kauno rajone – ši kalba buvo namiškių ir kaimynų bendravimo kalba. Ja šnekėjo visos kaimų kartos, ji taip pat buvo mokslo ir religijos kalba. Šiandien lenkiškai kalba tik vyresnės kartos atstovai, bendraudami su namiškiais ir kaimynais. Panaši kalbinė situacija aptinkama ir Zarasų rajone.

Ignalinos teritorijoje, priklausiusioje Lenkijai po II Abiejų Tautų Respublikos padalijimo (panašiai kaip ir Vilniaus krašte), lenkų kalba buvo valstybinė kalba. Ji vartota mokyklose ir bažnyčiose ir yra išlikusi iki šiol. Kai kuriuose kaimuose vyresnės ir vidurinės kartos gyventojai iki šiol kalba lenkiškai, dažnai šia kalba bendrauja ir vaikai. Šių apylinkių gyventojai taip pat sugeba baltarusiškai susikalbėti su kaimynais baltarusiais. Jie yra išmokę ir atvykėlių iš Rusijos gimtąją kalbą. Pastarųjų itin padaugėjo dėl atominės elektrinės statymo Visagine.

Vilniaus krašte iki šiol plačiai vartojama lenkų kalba, ši kalba čia yra prestižinė. Lenkų kalbos mokoma mokyklose, šia kalba galima studijuoti polonistiką ir kitus studijų dalykus trijuose universitetuose.

Taigi vieninteliu lenkiškai kalbančiu kraštu Lietuvoje lieka Vilniaus rajonas, o kituose dviejuose – lenkų kalba beveik išnykusi. Lenkų kalbos tarmių topografiniai pokyčiai Lietuvoje priklauso nuo daugybės veiksnių, tačiau vienas iš svarbiausių – kalba. Būtent ji lemia kaimo gyventojų etninę priklausomybę Lietuvoje ir yra skiriamuoju ženklu, apibrėžiančiu lenkų tautinę tapatybę.

BALTARUSIŲ KALBOS DIALEKTAI LIETUVOJE: JŲ YPATYBĖS IR PAPLITIMAS. Tarminė baltarusių kalba plačiai vartojama pietrytiniuose šiandieninės Lietuvos Respublikos rajonuose, besiribojančiuose su Baltarusija ir gausiai gyvenamuose baltarusių. Tai daugiausia Nemenčinės (543), Magūnų (545), Sudervės (559), Buivydžių (562), Buivydiškių (577), Uosininkų (580), Petruliškių (581), Rudaminos (599), Čepurniškių (600), Šumsko (601), Kuosinės (602), Akmeniškės (618), Žemaitėlių (619), Dainavos (630), Jašiūnų (635), Tabariškių (637), Kumelionių (652), Šalčininkų (666), Miežionių (669), Maciučių (670), Eišiškių (681), Butrimonių (682) apylinkės. Lietuvos baltarusių tarmes XX a. dešimtajame dešimtmetyje nuosekliai tyrė Nikolajus Savičius, nustatęs tarmių paplitimo ribas, iškėlęs jų atsiradimo hipotezę. Baltarusių kalbos tarmių paplitimą jis apibrėžė taip: 1) rytinė Vilniaus ir didžioji Šalčininkų rajono dalis iki Lavoriškių–Rudaminos linijos; 2) į pietus nuo Visinčios Eišiškių rajone (čia fiksuoti itin aktyvūs lietuvių ir baltarusių tarmių kontaktai). Baltarusių tarmių plotą Lietuvoje „įrėmina“ linija Buivydžiai – į pietus nuo Nemenčinės – į šiaurę nuo Kalino – į šiaurės vakarus nuo Sudervės ir Riešės – į vakarus nuo Trakų – į rytus nuo Valkininkų ir Daržininkų – į vakarus nuo Kalesnikų.

Projekto metu surinkti duomenys patvirtina minėtą baltarusių kalbos paplitimo dabartinėje Lietuvoje arealą. Šiuo metu baltarusių kalbos tarmės vartojamos beveik visoje pietrytinėje Lietuvos dalyje kaip bendravimo su giminaičiais ar artimais pažįstamais priemonė ir kaimyninių tarmių atstovų yra vadinamos *prostaja mova* arba *tuteišiška kalba*.

RUSŲ TARMĖS LIETUVOJE. Čia pirmiausia turimos mintyje rusų sentikių tarmės. Rusų stačiatikių kaimo gyvenvietės susiformavo pakankamai vėlai (tik po 1863 m. sukilimo). XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje galima išskirti vos kelis kompaktiškus stačiatikių kaimų arealus aplink Užpalius, Anykščius, Kolainius, Užsalius ir kai kur kitur. Specialiai Lietuvos rusų stačiatikių kaimo gyventojai netirti, išskyrus Jonavos rajono rusų senbuvius (t. y. tiek sentikius, tiek stačiatikius), kuriuos XX a. 6–7 dešimtmetyje tyrė Vasilijus Nemčenko. Šiuo metu Lietuvoje išliko kelios

negausios rusų stačiatikių kaimo bendruomenės Užsaliuose, Lebeniškėse, Kolainiuose ir kai kur kitur.

2011 m. Lietuvos visuotinio gyventuojų surašymo duomenimis, šalyje gyvena 23 330 sentikių (plg. 2001 m. jų buvo 27 tūkstančiai). Užregistruota 61 sentikių bendruomenė. Gausiausios bendruomenės dabar telkiasi Vilniuje, Kaune ir Klaipėdoje. Didžioji dauguma kaimo bendruomenių apnykusios, pamaldos vietinėse cerkvėse vyksta vos kelis kartus per metus. Žmonės dažniausia suvažiuoja iš skirtingų Lietuvos ir užsienio vietų per atlaidus, o per Sekmines susirenka kapinėse paminėti savo artimuosius.

Masinė sentikių emigracija į Lietuvą iš Rusijos teritorijos prasidėjo maždaug prieš 300 metų ir, gyvendami uždariai bei izoliuoti nuo Rusijos, sentikiai išsaugojo savo kalboje nemažą archajiškų ypatybių. Gausiausiai apgyvendinta praeityje ir dabar yra vadinamoji *Zarasų zona*, kurios pagrindinis bruožas – glaudūs ir visapusiški ryšiai su kaimynės Latgalos sentikiais. Neatsiejamai susijusi su Zarasų yra *Rokiškio zona*; tradicinis šių sentikių zonų kultūros bei ekonomikos centras nuo seno – Daugpilis. Daug šeimų šiose srityse susijusios įvairiais giminystės ryšiais ir aktyviai tarpusavyje bendrauja. Rokiškio zoną iš pietų bei pietvakarių riboja Kvedariškio sentikių parapija Biržų rajone, Bagdonių sentikių parapija, esanti Kupiškio rajone, bei seniau gana tankiai gyvenama ir gerokai izoliuota Paežero sentikių parapija, kurios kaimai buvo išsidėstę aplink Viešintas (Anykščių r.).

Iš pietų prie Zarasų zonos šliejasi nedidelis *Ignalinos arealas*, kuris yra didesnės *Ignalinos ir Vidžių zonos* dalis. Čia sentikių kaimai sudaro grandinę nuo Ignalinos iki Tverečiaus. Šios zonos gyventojai taip pat pasižymi senais ir glaudžiais šeimyniniais ir ekonominiais ryšiais. Toliau į pietus nuo Ignalinos arealo iki Baltarusijos sienos plyti *Švenčionių arealas*, priklausantis stambesnei *Švenčionių ir Lyntupų (Lyntupio) zonai*. Ignalinos ir Švenčionių arealai sudaro vakarinę didelės ir beveik visai neištirtos Baltarusijos sentikių salos, nusidriekusios tarp Vidžių ir Lyntupų, pakraštį.

Vidurio Lietuvoje yra gana kompaktiška *Jonavos zona*. Greta autoritetingų maldos namų Rimkų kaime Jonavos zonoje dar yra (ar buvo) įsikūrusios cerkvės Paskutiškėse, Perelozuose, Baltramiškyje. Atskirai derėtų paminėti Ibėnų (Kauno r.) parapijos kaimus, kurie, greičiausiai, susikūrė po 1863–1864 m. sukilimo.

XX a. pradžioje Vakarų Lietuvoje susiformavo kelios sentikių bendruomenės. Jų atsiradimas siejamas su vidine sentikių migracija Lietuvos teritorijoje. Šiuo metu galima kalbėti apie negausų Kelmės (dabar jam priklauso Lykšilio ir Pakupelkio kaimai, kituose kaimuose rusų sentikių nėra) bei Radviliškio arealus.

Terminu *Vilniaus arealas* apibrėžiama teritorija, kurioje skirtingais laikais susiformavo kelios izoliuotos sentikių bendruomenės: Gojaus, Žemaitėlių, Daniliškių, Gailiūnų ir kt.

Jau XX a. septintą–dešimtą dešimtmečiais atliktų pirmųjų Lietuvos sentikių šnektų tyrimų rezultatai davė rimto pagrindo manyti, jog šios šnektos priklauso vadinamosioms Pskovo šnektoms, paplitusioms Rusijos Pskovo bei didelėje Tverės srities dalyje.

GEOLEKTŲ IR REGIOLEKTŲ FORMAVIMOSI YPATUMAI LIETUVOJE

Gretinamoji tarmių klasifikacijų analizė atskleidė gana margą, įvairiomis izofonomis išraižytą XIX a. pabaigos ir viso XX amžiaus lietuvių kalbos plotą. Tačiau pagal tuos pačius požymius patarmės palyginti nesunkiai atpažįstamos visose klasifikacijose. Taigi, galima sakyti, kad per daugiau nei šimtą metų izofonų slinktis gana nežymi (žr. XX–XY žemėlapius). Tyrimo metu atlikus pirminę *Lietuvių kalbos atlaso* punktuose įrašytų gimtatarmių kalbėtojų garso įrašų analizę ir sudarius skiriamųjų ir būdingųjų fonetinių patarmių požymių matricas, galima teigti, kad ir XXI a. pradžioje pirminiai skiriamieji požymiai visose patarmėse yra išlikę, tačiau tarmės bendruomenės narių nevienodu laipsniu realizuojami. Šiuo aspektu, t. y. iš vartotojo / vartojimo perspektyvos, tarminio variantiškumo tipų regionuose pamatas yra sociodemografinė vietinių bendruomenių diferenciacija.

Pirminės tarminių bruožų geografinės distribucijos analizės, pagrįstos izoglosų metodika, rezultatai rodo, kad XXI amžiaus pradžioje patarmių ir šnektų ribos identifikuojamos visame plote, tačiau jos nefiksuotos ir statiškos: ribų slankumo požymių, stipresnių patarmių (šnektų) elementų skverbimosi į kaimyninių šnektų plotus pastebima visoje Lietuvoje.

Iš geolingvistikos pozicijų XXI amžiaus regioninis lietuvių kalbos variantiškumas apibendrintinas daugiasluoksniškumo charakteristika, o koegzistuojančių regioninių variantų sanklodos modeliai aiškintini kaip universalūs moderniojoje visuomenėje. Pirmiausia kaip regioninio XXI amžiaus lietuvių kalbos variantiškumo prielaidos ir pagrindas yra analizuotini tradicinių lietuvių tarmių tarpusavio santykiai bei jų padariniai. Antras, tačiau ne mažiau svarbus diferencijuoto lietuvių kalbos regioninio variantiškumo veiksnys yra bendrinė kalba. Bendrinė kalba suprastina kaip kompleksinis veiksnys: ir kalbinis, ir nekalbinis.

REGIONŲ (NETARMINĖS KALBOS) VARIANTAI. Taigi tarmių žemėlapis pamažu kinta: aplink didžiuosius miestus – Vilnių ir Klaipėdą – formuojasi tam tikros urbanizuotos teritorijos ir vis besiplečiančios gyvenamosios užmiesčio zonos, nuo miestų centro nutolusios net per kelias dešimtis kilometrų. Viena iš priežasčių – kurortinės Lietuvos pajūrio ir Trakų apylinkės, išvystyta infrastruktūra, puikus susisiekimas ir pan. Šiose teritorijose, kaip ir daugiakalbiuose jų miestuose,

jau beveik nerandama vietinių, tradicinėmis tarmėmis kalbančių gyventojų – tiek juos, tiek gyvenamąją aplinką taip stipriai paveikusi urbanizacija ir gyventojų migracija. Ji vyksta ne tik dėl greitesnio ekonominio minėtų regionų augimo, bet ir dėl patrauklesnio socialinio ir kultūrinio gyvenimo.

Galima kalbėti apie šiose teritorijose susiformavusius ir tebegyvuojančius tam tikrus regioninius kalbos variantus, kurie, be abejonės, atspindi margą tautinę ir kalbinę Vilniaus ir Klaipėdos regionų gyventojų sudėtį.

REGIONO STANDARTAS. Išskirtina ir ypatinga Kauno (ir šio miesto apylinkių) kalba: ji nepraradusi savųjų vakarų aukštaičiams kauniškiams būdingų tarminių ypatybių, todėl vartotojų dažniausiai suvokiama kaip bendrinės lietuvių kalbos atmaina. Aukštą kalbinę gyventojų savimonę palaiko ir susiformavusi istorinė bei kultūrinė laikinosios sostinės tradicija, palyginti homogeniška tautinė gyventojų sudėtis ir pan. Todėl šiam vietinės kalbos variantui taikytinas regiono standartinės kalbos statusas.

REGIOLEKTAI IR GEOLEKTAI. Su tradicinėmis tarmėmis sietini bent šeši šiuo metu Lietuvoje besiformuojantys regiolektai.

Tradicinių žemaičių tarmių plote ryškėja žemaičių regiolektas, dideliu spinduliu besiformuojantis aplink žemaičių sostinę – Tėlšius. Naujasis tarminis darinys gana vientisas, apimantis ne tik šiaurės, bet ir pietų žemaičius. Nors vadinamieji šiaurės žemaičiai – telšiškiai ir kretingiškiei – fonetinės savasties nepraradę, tačiau, kaip rodo tyrimas, kretingiškiei, aplinkybių spiriami, gali palyginti nesunkiai „įsilieti“, pavyzdžiui, į mokyklines telšiškių bendruomenes ir perimti jų patarmės ypatybes. Taigi telšiškių patarmė tampa prestižiniu vietinės kalbos variantu, kuriuo ne tik kalbama, bet ir skaitoma, ir rašoma.

Visame šiaurinių žemaičių „dounininkų“ – kretingiškių ir telšiškių plote – yra išlikusių stiprių tradicinių šnektų, kurių pagrindu, galima manyti, Skuodo, Mažeikių ir Kretingos, Plungės apylinkėse toliau gyvuoja gana stabilūs smulkesni tarminiai dariniai – geolektai.

Dėl nedidelio atstumo nuo Telšių šios patarmės „spaudimą“ patiria ir pietų žemaičiai varniškiai. Nors jie yra „dūnininkai“, tačiau kitomis fonetinėmis ypatybėmis esmingai nuo telšiškių nesiskiria, todėl formuojantis bendram regiolektui bus linkę panašėti į savo šiaurinius kaimynus... Tai netiesiogiai patvirtina ir pirminė projekto duomenų analizė, aptariamajame žemaičių plote kol kas leidžianti dar neįžvelgti kokių naujų darinių – ryškiai matomų geolektų.

Kas kita – pietų žemaičiai raseiniškiai, nuo seno laikyti pereigine patarme. Dauguma fonetinių ypatybių juos rodo esant arčiausiai vakarų aukštaičių ir pačios bendrinės lietuvių kalbos, todėl tarmių kaitos procesai čia ryškūs. Tradicinių raseiniškių plote pastebimi net trys

didžiųjų televizijos kanalų laidose (pavyzdžiui, „brat'kų“ personažai „Dviračio žinių“ laidose ar kiek modifikuotu vietinių panevėžiškių kalbos variantu reklamuojamas mineralinis vanduo „Vytautas“).

Pietų aukštaičių plote formuojasi pietų aukštaičių regiolektas (urbanizacijos traukos centras – Alytus). Vakariniėje jo dalyje skirtingi gana stabilūs Lazdijų ir Varėnos geolektai, tačiau toliau į rytus situacija nėra tokia stabili: ją smarkiai veikia slaviškųjų vietinių kalbos variantų kaitumas, vietinių gyventojų skaičiaus mažėjimas, o netoli Vilniaus – ir stipri šių vietovių urbanizacija.

Jei lygintume geolektus tarpusavyje, reikėtų pasakyti, kad geolektiniai vienetai tradicinių žemaičių patarmių arealuose (pavyzdžiui, Plungės, Skuodo geolektai) yra labiau žymėti lietuvių kalbos kontinuume negu aukštaičių patarmių arealuose susiformavę (ar besiformuojantys) geolektai (pavyzdžiui, Ukmergės geolektas). Kaip iš tyrimo paaiškėjo, norint aiškiau suprasti geolektinių variantų tarminį ryškumą (ar blankumą), ypač svarbus bendruomenės narių savimonės matmuo. Pastebėta, kad tarminis kodas, turįs tam tikrą simbolinę vertę, turi didesnę polinkį į stabilumą. Dar tiksliau būtų sakyti, kad jis gyvybingesnis, nes kaita yra natūralus kalbos (taip pat ir tarmės) gyvavimo procesas, todėl stabilumas turėtų būti suvokiamas sąlygiškai.

Suklasifikavus naujuosius tarminius darinius-geolektus (pavyzdžiui, menkai nutolęs nuo arealo tradicinės tarmės – labiau nutolęs nuo arealo tradicinės tarmės – stipriai nutolęs nuo arealo tradicinės tarmės...), išryškėja stipriausio tarmiškumo zonos. Taigi reprezentatyviausi tradicinių tarmių tęsiniai Lietuvos tarmių žemėlapyje fiksuojami kaip stabilieji geolektai (žemaičių regiolektu plote Skuodo, Kretingos, Mažeikių, Plungės, Tauragės; vakarų aukštaičių Šakių, Jurbarko, Joniškio; rytų aukštaičių – Biržų, Pasvalio, pietų aukštaičių – Lazdijų, Varėnos geolektai). Rytinių rytų aukštaičių regiolekte tokių zonų neišskirta dėl itin stiprios konvergencijos.

APIBENDRINIMAS: DINAMIŠKUMO SAMPRATA TARMŲ KAITOS LAIKOTARPIU

Geolingvistika, sujungusi geografinių, socialinių ir kultūrinių koordinačių Lietuvos regionuose sistemas, įteisino lietuvių kalbotyroje holistinę kalbos variantiškumo tyrimo metodologiją, leidžiančią kalbos kontinuumą vertinti horizontaliai ir vertikalčiai neteikiant pirmumo kriterijaus kuriai nors iš perspektyvų. Toks metodologinis virsmas lietuvių kalbotyroje yra geolingvistinės perspektyvos tąsa – variantiškumą įvertinti raidos ir kaitos, o ne nykimo modusais. Vadinasi, ji keičia ideologinę perspektyvą, turinčią priešingus akcentus.

Tyrimu empiriškai patikrinta ir įtvirtinta daugianarė – tradicinių tarmių rudimentiniai vienetai, geolektai, regiolektai, regiono standartas, netarminė regionų kalba – kalbos variantiškumo tipologija, keičianti chrestomatinę tarmės (dialekto) ir bendrinės kalbos opoziciją,

kuri lėmė ne visada metodologiškai teisingas prieigas tiek tarmei, tiek bendrinei kalbai tirti ir konceptualizuoti, taip pat riboję tarmėtyrinį objektą apskritai. Tai vienas iš svarbiausių trejus metus vykdyto mokslinio tarmėtyrinio tyrimo rezultatų.

Konceptualiai vertinant XXI amžiaus Lietuvos kalbinį kraštovaizdį, konstatuotinas jo daugiasluoksniškumas ir variantinių vienetų hibridiškumas. Daugiasluoksniškumas sietinas su objektyviai (empiriškai) sudėtingomis sociodemografinėmis, kultūrinėmis bendruomenių (net ir lokalių) struktūromis. Bendruomenių heterogeniškumas, jei vertinsime ne punktų (pastarojo sociodemografiniai ir kultūriniai parametrai gali būti ir neįvairūs, plg. vyriausiosios kartos, pradinio išsilavinimo žmonės, visą gyvenimą užsiėmę agrarine veikla, nemobilūs ir pan.), bet bendresnių tarminių arealų (plg. šnektos) lygmeniu, iš esmės yra pati aiškiausia kalbinio variantiškumo sąlyga.

Tarminių kalbos variantų kontekste hibridiškumo kategorija nesietina su neigiamomis ar kodų trūkstinumo konotacijomis. Ji tiesiog apibrėžia heterogeniškos prigimties, t. y. kelių tradicinių tarmių tarpusavio ir (ar) bendrinės kalbos santykių pagrindu susiformavusius (ar vis dar besiformuojančius), horizontaliojo ir vertikaliojo lietuvių kalbos kontinuumo variantus: geolektus, regiolektus, regiono standartus, regionų netarminę kalbą.

Tradicinės lietuvių kalbos tarmės paliudijamos visuose *Lietuvių kalbos atlaso* punktuose (jei pastarieji nėra išnykę demografiniu požiūriu), tačiau tarmiškumo gyvybingumas XXI amžiaus perspektyvoje pirmiausia siejamas su kintančia, dinamiška, o ne statiškąja tarme. Apibendrinant projekto mokslinius rezultatus konstatuotina, kad XXI amžiuje objektyvių sąlygų raiškos konservatyvumui, tęstinumui ar kaitai dėl imanentinių (vidinių kalbos) ypatybių nebelikę (ir kažin ar apskritai kada taip galėjo būti).

Sisteminiai akomodaciniai ir funkcinės-komunikacinės akomodacijos procesai nuolat transformuoja statišką regioninio kalbos susiskaidymo paveikslą. Patarmės atspindi skirtingų etapų akomodacinius procesus (konvergenciją, divergenciją, niveliaciją su bendrine kalba), kurie leidžia konstatuoti regioninės savimonės skirtis, tiesiogiai susijusias su sociokultūriniumi ir socioekonominiu regionų kraštovaizdžiu.

Nė viena kalbinė ypatybė nėra suponuojama vien horizontaliųjų parametrų, kaip ir nė vienos kalbinės ypatybės neįteisina tik vertikalieji sociumo (bendruomenės) santykiai. Vartosenos (t. y. komunikaciniu) lygmeniu ypatybių aktualizacija visada susijusi kintamųjų kompleksu.

Kalbiniame kontinuumo vitališkiausiomis, silpniausio prisitaikymo laipsnio laikomos rytų aukštaičių uteniškių ir panevėžiškių, taip pat šiaurės žemaičių telšiškių patarmės. Stipriausio

prisitaikymo laipsnio kalbiniame kontinuume turėtų atsidurti rytų aukštaičių kupiškėnų ir vakarų aukštaičių šiauliškių patarmės. Sąlygiškai čia priskirtini ir vakarų žemaičiai.

Vitališkumo atžvilgiu galima sudaryti ir tam tikrą patarmių opoziciją. Akivaizdu, kad vitališkosios patarmės kaip tik dėl savo išskirtinumo kitų kalbos variantų sistemoje yra vertingos ir visuomenės priimamos kaip turinčios tam tikrą pridėtinę vertę. Taigi konstatuotina, kad tarmės rinkos vertė tiesiogiai lemia tarminių kodų vitališkumą ir tampa nekalbiniu pamatu ir veiksnium naujiems regioniniams kalbos variantams formuotis.

Taigi regionuose užfiksuoti nauji tarminiai dariniai (geolektai, regiolektai, regiono standartas), sinchroniškai įrodo horizontaliojo ir vertikaliojo kalbos variantiškumo struktūros kontinuumo sudėtingumą ir daugiasluoksniškumą, o diachroniškai atskleidžia dar ir konkurencinius tradicinių tarmių santykius. Jeigu kalbėtume apie pačias vitališkiausias patarmes punktų gyvybingumo požiūriu, pirmoji vieta atitektų anykštėnams, o paskutinė – vakarų žemaičiams. Skiriant vietas, kurių tolesnio tarminio gyvybingumo perspektyvos pesimistinės, išsiskiria nykstanti pietų aukštaičių patarmė. O pereiginio laipsnio visai neturi rytų aukštaičių anykštėnų ir širvintiškių patarmių *Lietuvių kalbos atlaso* punktai.

Nebūtinai ta tarmė, kuri turi daugiausia gyvybingų punktų, pasižymi išplėtotą vartoseną ir prestižą: pavyzdžiui, jau minėta, kad praktiškai nėra sunykusių anykštėnų punktų, tačiau mentalinis pranašumas vis dėlto atitenka kur kas labiau nykstantiems (bent jau demografiniu požiūriu) uteniškiams, savosios tradicinės patarmės pagrindu kuriantiems Utenos regiolektą. Naujų tarminių darinių formavimasis pirmiausia veikiamas lokalių regioninės migracijos (Utena – stiprus traukos centras ir anykštėnams).

Visi kontaktai pirmiausia vyksta bendruomenėse, taigi tarmių mišimo, išlyginimo, konvergencijos reiškiniai labiausiai būdingi tiems tarmių sociumų nariams, kurie turi kontaktų su negimtatarmiais kalbos vartotojais. Stimulų sistema, arba vadinamoji kalbėtojų difuzija, tiesiogiai susijusi su socialiniais tinklais ir autoriteto veiksnium bendruomenėse.

XX amžiaus pabaigos ir XXI amžiaus pradžios tarminės diferenciacijos situacija ir kaitos scenarijai yra išskirtiniai, nes demografinės ir tarminės kaitos procesai yra itin intensyvūs ir raiškūs. Šią akceleraciją galime pagrįsti mobilumo (taip pat ir kvazimobilumo) intensyvumu, švietimo plėtra, emocijne bei intelektine tarminio kodo verte, t. y. jos pokyčiais dėl kitų kalbos sistemų įtakos.

Per tyrimą surinkti trijų kartų duomenys liudija tarmių niveliacijos ir atgimimo, naujų tarminių darinių gimimo reiškinius. Apibendrintas sociolingvistinis vyriausiosios kartos atstovo portretas atspindi menkliau išsilavinusį, palyginti sėslų (jei nepaisysime lokalių migracijų),

užsiimantį agrarine veikla ar amatais, žmogų, kuriam nebūdingos intelektualinės profesijos. Vidurinėsios kartos atstovas dažniau turi aukštesnįjį ar net aukštąjį išsilavinimą, dažniau užsiima intelektine ar jai artima veikla ir turi mobilumo patirties.

Šios dvi kartos labiausiai skiriasi tuo, kad antroji brendo viešuosiose domenuose dominuojant ne tarminei, o bendrinei kalbai. Taigi vidurinėsios kartos atstovai geriausiai atspindi vadinamąją vertikaliąją kaitą, t. y. tarminės kalbos konvergenciją ar išlyginimą su bendrine kalba. Veikiausiai jiems dera priskirti pagrindinį vaidmenį dėl stebimojo laiko regioletinių vienetų susiformavimo.

Jauniausiosios kartos atstovų kalba kur kas daugiaplaniškesnė. Šios kartos atstovai skiriasi didžiausiu variantiškumu. Tik retais atvejais tarminio kodo ar tarminio kontinuumo variantai yra apibendrinami. Taigi turimas toks kalbinis kodas, kuriame išlaikyti ryškiausi, žymėtieji bruožai, arba toks, kuriame išlikę tik blankieji tarmės požymiai. Kaip tik todėl jaunosios kartos kalbinės preferencijos sietinos su stebimuoju laiku identifikuotų geolektų tolesne raida ir kaita.

Regiono standarto kaitos slinktytis ir apskritai įsitvirtinimas tokioje (t. y. standarto vertės) horizontaliojo kalbos kontinuumo pozicijoje taip pat labiausiai sietinas su jaunąja karta. Kaip tik todėl kalbos procesų dinamiškumas įvertintinas pakartotinais tyrimais po kelių dešimtmečių.